

МЛАДОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ И ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕТО И ЗАЩИТАТА НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ (1908-1909 г.)

Дияна Нинкова

THE YOUNG LIBERALS PARTY AND THE PROCLAMATION AND DEFENCE OF
BULGARIAN INDEPENDENCE (1908 – 1909)
Diana Ninkova

Abstract: This article traces the attitude of the Young Liberals Party to the proclamation and defense of the Bulgarian independence in 1908-1909. Highlights of the events and the reactions of the liberals of D. Tonchev to them are analyzed. The explanation of the international relations and the politics of the great powers and the Balkan countries are also discussed.

Key words: Independence, Bulgaria, September 22, 1908

<https://doi.org/10.46687/OAYE3443>

Провъзгласяването и защитата на българската независимост е проучван от години проблем. Внимание му обръщат още съвременниците – историци и публицисти (Piperov 1909: 23; Milyukov 1916: 45; Kesyakov 1925: 29-33; Krachunov 1931: 24 и сл. и др.). Много място в спомените си му отделят мемоаристите (TsDA, f. 1303k, op. 1, a. e. 2, l. 53-56; Mushanov 2017: 360-361, 646-647; Salabashev 1943: 147 и сл.; Peshev 1993: 361-362 и др.), както и всички вестници, излизали през периода 1908-1909 г.

След края на Втората световна война актът на Независимостта запазва до известна степен значението си, но в променената идеологическа обстановка той е в периферията на историческите проучвания и за него се публикуват трудове главно във връзка с кръгли годишнини (Berov 1959: 80-104; Martinenko 1958: 3-112; Dokumenti 1968; Mitev 1982, 120-136; Angelova, Georgiev 1989: 47-63 и др.). Много малко автори правят опит да вникнат по-дълбоко в проблемите (Todorova 1960; Martinenko 1965, № 3, № 34, № 51; Markov 1983: 3-19; Goranov 1986), а други засягат въпроса за Независимостта мимоходом в свои проучвания, свързани с външната политика на България (Stefanov 1972, 591-597; Statelova, Todorova, Sharova, Popov, Pantev 1974; Marinova 1975: 112 и сл.; Vlahov 1977: 170 и сл.; Todorova 1978: 186-234).

Интересът към посочената проблематика се запазва в първите години след демократичните промени (Statelova 1994: 21-43). Разширена е изворовата база (Nezavisimostta 2008). Въпреки това все още съществуват неизяснени детайли, един от които е отношението на младолибералите⁷ към обявяването на Независимостта и нейната дипломатическа защита.

* * *

Създаването на независима държава е основна задача на всяка нация. Българите безуспешно се борят повече от 4 века за отхвърлянето на османското

⁷ Младолибералната партия се създава през 1904 г. (Georgiev 2010: 10-140; Georgiev 2011b: 129-150), но нейните членове дълго време наричат себе си „либерали”.

господство. Санстефанският договор и последвалият го Берлински през 1878 г. възстановяват Българското княжество, но го определят като „трибутарно“, формално васално на Цариград, без право на самостоятелна външна политика. Това и създадената национална разпокъсаност създават огромни проблеми на новопоявилата се държава. В първите свободни години българските правителства учредяват дипломатически представители в столиците на Русия и съседните балкански страни, но формално те нямат статута на тези от юридически свободните държави. Воденето на самостоятелна външна политика се оказва трудна задача за проходащата българска дипломация (Statelova 1977: 17 и сл.). Съединението през 1885 г. засилва значително самостоятелността на княжеството, но разрывът с Русия и последвалите събития (Popov 1993: 148 и сл.; Georgiev 2021: 73-118 и цит. лит.) не дават възможност за каквито и да било успешни стъпки към независимост. Формалните ограничения остават и след помирението и официалното признаване на Фердинанд I за законен български княз (Popov 1984; Georgiev 1991: 15-35). Опитите за провъзгласяване на независимост по време на Регентството и управлението на Стамболов представляват само средство за натиск срещу Високата порта (Georgiev 2016: 109; Georgiev 1990: 27, 36-37). Същото се отнася за политиката по време на Гръко-турска война през 1897 г. (Velchev 1922: 242-244; Popov 1985: 44-118; Georgiev 2001: 143).

Отстъпките по Фирмилиановия въпрос (Palangurski 2021) и някои външнополитически проблеми правят в началото на XX век извоюването на официална държавна независимост актуална задача. Неудачните опити на великите сили за въвеждане на реформи в Македония и Одринско след Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. (Popov 1974: 93 и сл.; Gotsev 1983: 28-30) сочат ясно, че пътят на войната остава единствена алтернатива за национално обединение. Това кара правителството на народнолибералите да вземе мерки за засилване на армията (Istoriya na Balgaria 1999: 93-94) и да започне сондажи за постигане на Независимостта.

Свои виждания за постигане на държавна независимост излагат и отделни опозиционни партии (Georgiev 2007: 409, 425-426).

Поощрен от кабинета, през пролетта на 1905 г. Фердинанд I посещава Лондон, Берлин и Рим в търсене на възможност да получи титла на самостоятелен владетел. Не среща одобрение, обяснено от либералите тончевисти с мотива, че „достойният български княз“ при визитите си не „продава“ българските интереси в Македония срещу кралска корона (Georgiev 2011a: 440).

Още с идването си на власт на 16 януари 1908 г. Демократическата партия излиза пред обществеността с подробна външнополитическа програма. Съществена част от нея е идеята за постигане на независимост (Todorov 2018: 126). Последното е в синхрон с интересите на Фердинанд независимо от факта, че той се опитва да контролира военния министър и работата на Министерството на външните работи и изповеданията (TsDA, f. 3, op. 8, a. e. 952, l. 11-27).

След идването на демократите на власт тончевистите са в тежко политическо положение. Слабостта на партията им не им позволява да получат представителство в Четиринадесето обикновено народно събрание (Palangurski 2011: 213-234). Първата му извънредна сесия е открита през юни 1908 г. (Stenografski dnevnitsi 1908: 1), а в самия ѝ край, на 10 юли, избухва Младотурската революция (Vlahov 1977: 142). Водачите на младотурците влизат в контакт с

революционните български организации в европейските вилаети и срещу помощта им ги легализират на основание на възстановената от 23 декември 1876 г. Конституция (Statelova, Grancharov 1999: 216). Променената обстановка кара българското правителство да действа предпазливо (Markov 1983: 4). Част от опозицията не споделя това мнение и настоява за повече външнополитическа агресивност (Narodni prava 165/28.07.1908).

Оставени извън парламента, либералите на Д. Тончев само отразяват събитията. На 16 юли вестник „Свободно слово“ излиза с уводна статия под надслов „Конституционна Турция“. В нея са отразени бунтът в Битоля, прокламирането на турската конституция и последвалите събития. Тончевистите с голяма точност отбелязват, че в общия поток на недоволство се сливат течения с противоположни възгледи, а движението е посрещнато с напрежение от официалните кръгове в Русия (Svobodno slovo 379/16.07.1908). По-нататък се прави кратък анализ на дотогавашните основни законови промени в империята от 1839 и 1856 г. Посочва се, че сегашната такава преминава „мирно“, което за младолибералите е основание да се съмняват в искреността на започнатото. Без да се стремят да вникнат в същността на станалото, те смятат, че Конституцията е възстановена, за да се избегнат предвидените от Лондон и Петербург реформи в Македония, което е в ущърб на българите (Svobodno slovo 381/23.07.1908). Подобно мнение имат и други опозиционни партии (Narodni prava 154/15.07.1908; 158/19.07.1908).

Становището на българското правителство по отношение на Младотурската революция в общи линии е положително. Външният министър ген. Паприков определя станалото като демократична промяна и праща аналогични инструкции до българските дипломатически представители (Dokumenti 1968: 13-14). Подобна позиция заема вестник „Пряпорец“ (Pryaporets 87/29.07.1908).

Тончевистите одобряват възприетия от правителството курс. Идеологът на партията Никола Йонков-Владикин излиза със специална статия „Македонците да отиват в Македония“, в която призовава бежанците българи да се върнат по родните си места (Svobodno slovo 382/26.07.1908). Тя е в унисон с виждането на Д. Тончев, че българите и турците в областта трябва да живеят в съюз до момента, когато българският етнически елемент стане дотолкова силен, че да осъществи сам националното си обединение (Georgiev 2011v). Призиви към „македонците“ (българите, родени там, установили се в Княжеството – б. а., Д. Н.) да се върнат се правят и по-късно (Svobodno slovo 384/09.08.1908).

С официалното мнение на изпълнителната власт не се съгласяват някои от българските пълномощни министри и дори членове на кабинета. Те смятат, че пасивната външна политика ще доведе до пропускане на подходящия момент за извоюване на държавна независимост. Правителството обаче изчаква (Markov 1983: 4-5).

Въпреки демократизирането на обществените отношения има известни основания за опасения по отношение на българите във вилаетите, защото непосредствено след промените в империята Лондон се отказва от поддръжката на реформените акции в Македония и Одринско (Statelova, Grancharov 1999: 216). В тази връзка тончевистите критикуват пасивността на кабинета на Малинов, прогнозирайки, че със засилването на младотурската власт ще отслабва българското влияние. Те са особено обезпокоени от онези

части в програмата на младотурците, където се говори за „свобода на образованието”, но същевременно се предвижда закриване на българските гимназии (Svobodno slovo 384/09.08.1908; 385/14.08.1908). Отделено е широко място и на политическите искания на легално преустроилите се в клубове бивши македоно-одрински революционни организации⁸, като специално е наблегнато на „всеобщото задължително и безплатно първоначално образование на матерния език (Svobodno slovo 386/21.08.1908).

Подобна на младолибералите позиция поддържат и други опозиционни сили (Narodni prava 181/19.08.1908; 184/22.08.1908). Последното донякъде е и политическа пропаганда. Министрите се отнасят към задълженията си с необходимата отговорност. Например в началото на октомври 1908 г., когато положението е критично, военният министър ген. Данаил Николаев прокарва правителствено решение за закупуване на 27 000 пушки „Манлихер” и 15 милиона патрони (TsDA, f. 1303k, op. 1, a. e. 3, l. 34-37).

Независимо от критичния тон към управляващите тончевистите се стремят да бъдат лоялна опозиция и да не прекрочват границата на риска във външната политика. През август лекуващият се от инцидента в Плевен д-р В. Радославов⁹ дава интервюта за вестниците „Камбана”, „Българска независимост” и „Народни права”. Той заявява, че България е длъжна да мобилизира и дори да обяви война на Турция в защита на своите сънародници. Подобна позиция поддържа и водачът на народнолибералите д-р Н. Геннадиев (Nov vek 1347/20.08.1908).

Младолибералите категорично не се съгласяват. Те оценяват направеното като евтина пропаганда за партийни цели. Следвайки партийната си програма, категорично заявяват, че „България не може да има друга политика спрямо Турция, освен политиката на мирно икономическо и културно проникване не само в Македония, но и в цялата империя” (Svobodno slovo 387/24.08.1908). По идентичен начин се критикува изявлението на д-р Ст. Данев във вестник „България”, където той иска активизиране на българската външна политика (Svobodno slovo 388/31.08.1908).

„Инцидентът Гешов”¹⁰ (Istoriya na Bgaria 1999: 102) променя политическата обстановка в Княжеството. Част от опозицията го използва и отправя критика към „резервираната” българската дипломатия за случилото се, без да се интересува кой е виновен (Narodni prava 193/02.09.1908; 194/03.09.1908; Nov vek 1352/11.09.1908 и др.). Тончевистите са по-предпазливи. Те окачествяват станалото като „обида”, но са на мнение, че скоро България ще получи „удовлетворение”. Основанията им за това е нестабилното положение на

⁸ Въвеждане на конституционно-парламентарен режим, самоуправление на областите в Османската империя, общо избирателно право, свобода на словото и печата, премахване на националните привилегии, замяна на постоянната армия с милиция и пр.

⁹ По време на предизборна обиколка на 5 юни 1908 г. водачът на Либералната партия пада от файтон, чупи крака си и окуच्या (Georgiev 2014a: 67; Georgiev 2021: 322).

¹⁰ Българският пълномощен министър не е поканен на рождения ден на султана, с което се демонстрира васалното положение на България. В отговор Ив. Ст. Гешов е отзован от турската столица.

младотурците и необходимостта от извършване на демократични промени в южната съседка (Svobodno slovo 389/04.09.1908).

Очакванията на младолибералите, че „случаят Гешов” ще бъде разрешен скоро¹¹, не се оправдават. На 5 септември 1908 г. избухва стачка на работниците в Компанията на Източните железници. Тя дава повод на правителството да ги окупира с оправданието, че това е временна мярка. Възниква обаче нов проблем, защото железниците са фактическа собственост на банкови групировки от Австро-Унгария и Германия (Berov 1959: 80-104). Княз Фердинанд, който по това време е на аудиенция при император Франц Йосиф във Виена заедно с втората си съпруга, праща телеграма до София с искане да бъде възстановено предишното положение по трасето (Todorova 1960: 82-83).

Широката общественост е въодушевена от случващото се и подкрепя правителството с митинги (Pryaporets 106/11.09.1908; 108/19.09.1908; Narodni prava 203/15.09.1908 и др.). Политическите сили се ориентират бързо, а и част от тях ратуват за подобно „решение” десетилетие по-рано (Georgiev 2000: 103-118).

Останали извън Народното събрание, младолибералите бързат да се включат в общия хор. Д. Тончев дава специално интервю за вестник „Ден”, в което заявява, че употребеният в западната преса термин „окупация” е пресилен, защото правителството заема линиите „доброволно” след преговори с ръководството на Компанията, а възникналият „проблем” може да се реши със заплащане на трасето (Svobodno slovo 391/17.09.1908). В. „Свободно слово” публикува изцяло, без коментар Мемоарът на българското правителство до европейските сили от 18 септември 1908 г., а редакцията изразява несъгласие с публикуваното на втора страница от Н. Йонков-Владикин антрефиле, в което демократите са наречени „дипломатически анархисти”. С недоумение се посреща и руският меморандум до великите сили за международно разглеждане на въпроса за Източните железници (Svobodno slovo 392/20.09.1908). Така Младолибералната партия оказва подкрепа на управляващите в един труден за тях момент.

Междувременно българското правителство подготвя тайно провъзгласяването на Независимостта (Todorov 2018: 137-139). Някаква информация все пак изтича и в средата на септември в политическите среди започва да се говори по въпроса (TsDA, f. 313k, op. 1, a. e. 724, l. 1-2, 3-4). Появяват се коментари и в пресата (Narodni prava 200/11.09.1908; 207/19.09.1908), но тончевистите, чиито вестник излиза едва веднъж седмично, изостават значително. Едва на 25 септември те отразяват провъзгласяването на Независимостта и то със съществена грешка¹². Повечето от останалите политически сили публикуват информация за станалото далеч по-рано, а лидерите им са в Търново на 22 септември (Nov vek 1360/22.09.1908; Narodni prava 210/23.09.1908; Peshev 1993: 361).

Липсват сведения дали Тончев или някой друг от партийните лидери присъства лично на високия държавен акт в Търново. По-скоро е обратното, защото младолибералите недоволстват, че провъзгласяването става само в

¹¹ По това време, по финансови причини, в. „Свободно слово” излиза веднъж седмично и някои от коментарите закъсняват.

¹² Записано е, че възстановяването на Българското царство става не на 22-ри, а на 23 септември (Svobodno slovo 393/25.09.1908).

присъствието на председателя на Народното събрание и министрите и апелират тържеството да се повтори с участието на всички политически партии (Svobodno slovo 393/25.09.1908).

Когато първоначалната еуфория преминава, става ясно, че българският монарх не е признат официално за цар от нито една велика или съседна държава. В Цариград и Белград се провеждат митинги срещу българската проява. Подкрепян от Париж, Петербург обвинява София в „измяна на славянството” и обслужване на немските интереси, защото българското правителство не изчаква Виена първа да наруши Берлинския договор. За да запази своите интереси в Турция, Лондон не желае да стане инициатор за същото. Рим се дистанцира, а Берлин и Виена окачествяват завземането на Източните железници като „грабеж” (Markov 1983: 9-10). Австрийската дипломация, на помощта на която много се надява българският монарх, официално изказва своята „изненада” от случилото се (Sazdov 2017: 118).

Отрицателната международна реакция кара правителството на Малинов да потърси изход в директни преговори с Цариград. Първоначално там са изпратени П. Димитров и Ив. Стоянович-Аджелето. Те обаче без съгласието на кабинета се съгласяват с изплащането на трибута на бившата Източна Румелия, вследствие на което са отзовани още в началото на октомври. Ситуацията се заплита още от факта, че Малинов дава интервю за европейските вестници, че България е готова да плати независимостта „с кръв”, но не и с пари, докато самопровъзгласилият се за цар български монарх без знанието на кабинета декларира пред френския дипломатически представител в София Палеолог, че София е съгласна да плаща. Притиснат от обстоятелствата, Министерския съвет отстъпва и на 5 октомври прави декларация, съгласявайки се с Фердинанд (Todorov 2018: 140-142).

Променената обстановка предизвиква реакцията на опозицията. Либералите признават, че България нарушава Берлинския договор, но недоволстват, защото според тях това правят за изтеклите години повечето европейски държави. Те са против даване на сериозни по размер компенсации. Не се страхуват от военен конфликт, но се опасяват за съдбата на Екзархията и сънародниците зад граница, декларирайки, че турската конституция не се прилага в Македония по отношение на българите (Narodni prava 217/01.10.1908; 218/02.10.1908; 233/20.10.1908 и др.). Народнилибералите са по-меки и признават правото на Цариград да иска компенсации (Nov vek 1362/26.09.1908; 1364/01.10.1908; Todorov 2018: 142).

Подобно на привържениците на Н. Геннадиев, младолибералите се държат съдържано и признават исканията за компенсации за правилни. Те обаче остро критикуват правителството за непоследователните му действия. За да предизвикат раздори между кабинета и двореца, умишлено вмъкват думи на любимеца на монарха Д. Станчов (по това време български дипломатически представител в Париж), че Малинов не е „компетентното лице”, което да каже как ще се плаща независимостта (Svobodno slovo 395/08.10.1908). Тази основа външната политика на демократите е обявена за „несъстоятелна” (Svobodno slovo 396/11.10.1908; 397/15.10.1908).

Затягането на преговорите между София и Цариград предизвиква слухове за предстояща война, независимо че срещу подобна възможност се обявяват всички велики сили. Притиснато, българското правителство се принуждава да

възобнови преговорите. На 20 октомври за Цариград заминава министърът на търговията и земеделието Андрей Ляпчев (Markov 1983: 10-11).

Във връзка с настъпилите събития Младолибералната партия прави анализ на положението на България и заявява, че министрите „ще плащат“ само за да останат на власт. Демократите са представени като републиканци, превърнали се в „дворцови угодници“ в името на властта. За да накърнят престижа им, тончевистите заявяват, че Малинов и близките му сподвижници ще се превърнат в администриращи случващото се чиновници, а вече сключеното в Париж споразумение между Д. Станчов и турския посланик Наум паша ще се приеме с акламации от послушното Народно събрание. Мисията на Ляпчев в Цариград пък е окачествена като „позор“, противна на националните интереси (Svobodno slovo 399/23.10.1908).

След откриването на Първата редовна сесия на Четиринадесетото обикновено народно събрание дебатите около признаването на Независимостта се пренасят в пленарната зала. От името на Либералната партия П. Пешев произнася реч, в която одобрява завземането на Източните железници и обявяването на Независимостта, но под аплодисментите на цялата опозиция настоява да се състави общонационално правителство от всички партии, което да започне действия за свикване на Велико народно събрание и промяна на Конституцията (Narodni prava 245/03.11.1908; 246/04.11.1908). Отношение към отговора на тронното слово вземат и представителите на народнолибералите (Nov vek 1378/03.11.1908; цялата дискусия по външната политика вж. в Stenografski dnevnitsi 1909: 256-276).

Тончевистите, които нямат свои народни представители, са принудени да следят работата на Събранието от кулоарите за публиката и да отразяват работата му във вестника си (Svobodno slovo 398/18.10.1908; 400/25.11.1908 и др.).

Междувременно преговорите в Цариград се затягат. Това принуждава българския външен министър да моли представителите на великите сили да окажат натиск върху младотурското правителство (Markov 1983: 12).

Младолибералите, които още от 1900 г. имат отрицателно отношение към ген. Паприков (Georgiev 2007: 94-95), не пропускат случая да атакуват отново кабинета. За да сплашат Фердинанд, те заявяват, че „историята (от 1886 г.) се повтаря“, намеквайки за възможна детронация. Основният им прицел отново е и министър Ляпчев. „Изхода“ от задънените преговори тончевистите виждат в капитулация и поемане на огромен пасив от държавата в размер на 300 млн. лв. или във военен конфликт. По отношение на последния се сочи, че благоприятният момент вече е изпуснат и сега, както Османската империя, така и Сърбия чакат удобен повод, за да нападнат България. Либералите на Тончев се представят като противници на подобна възможност (Svobodno slovo 402/02.11.1908), но не декларират подкрепа за властта, ако това се случи. В това отношение позицията им е далеч по-неконструктивна от тази на либералите, които категорично застават зад кабинета в случай на какъвто и да е „външен натиск“ (Narodni prava 255/15.11.1908; 262/24.11.1908).

По идентичен начин са построени и изявленията на Тончевите либерали по въпроса за Източните железници. Оценявайки линията като тежко за България икономическо бреме, те критикуват преговорите за откупуването ѝ (Svobodno slovo 403/06.11.1908; 404/13.11.1908; 405/16.11.1908) без да дават каквито и да

било полезни предложения. Дългите теоретико-исторически разсъждения с паралели от Русе-Варненската железница и тази между Черна вода и Кюстенджа нямат почти никаква практическа стойност.

В средата на ноември А. Ляпчев, след консултация с останалите министри, се връща в София (Dokumenti 1968: 76-77). Обществеността живо се интересува от резултата на мисията му, но официозът на правителството не дава почти никакви сведения (Pryaporets 134/20.11.1908; 135/22.11.1908). Опозицията, включително тончевистите, веднага се възползва и започва да чертае най-разнообразни хипотези (Narodni prava 258/19.11.1908; 260/21.11.1908; 277/12.11.1908; Nov vek 1386/21.11.1908; 1388/26.11.1908; Svobodno slovo 406/19.11.1908; 407/23.11.1908 и др.). Една от тезите, които развиват привържениците на Д. Тончев, е възможността да започне българо-турска война. В тази връзка те проследяват разположението на силите на турската армия и изчисляват, че турците не са в състояние да мобилизират на Балканите повече от 300 000 души, за които няма достатъчно оръжие, муниции и храна. При това положение, заключават младолибералите, турската армия няма да бъде в състояние да води офанзивни действия на българска територия. Освен това от войната ще се възползват гърците, които ще нахлуят в Епир, и сърбите, които заедно с черногорците ще навлязат в Новопазарския санджак и Албания. При това положение евентуалната турска офанзива спрямо България е оценена като край на „младотурското големанство в Европа” (Svobodno slovo 406/19.11.1908).

Теоретичните разсъждения на младолибералите по военните въпроси имат като основна цел накърняването на престижа на кабинета. Прибирането на Ляпчев без афиширани резултати създава дух на несигурност и привържениците на Д. Тончев се опитват да го използват, за да ускорят падането на демократите от власт. За тях това би означавало нови избори и шанс да се включат като сателит във властта или поне да получат няколко депутатски мандата.

След прекъсването на българо-турските преговори Виена се опитва да въздейства върху българската външна политика, съветвайки българските управляващи да започнат да подготвят армията си за защита. В противовес Петербург твърдо настоява Ляпчев да се върне в Цариград с обещания за дипломатическа подкрепа. Българското правителство се вслушва в руските съвети и подновява преговорите (Markov 1983: 12-13).

В началото на декември младолибералите, които не разполагат със съществена информация в областта на дипломатическа сфера, се ориентират отново към теоретизиране, анализирайки Източния въпрос. Те отбелязват, че последният съществува заради движенията на християнските народи на Балканите и от решението му зависи и съдбата на самата Турция. Според тончевистите през първото десетилетие на XX век Източният въпрос е навлязъл във фаза, в която се дублира с Македонския въпрос. От разрешаването на последния зависи бъдещето на империята, но младотурците не го разбират и по отношение на българите в Македония водят политика на „старотурци”. Привържениците на Тончев са наясно, че всяка от великите сили води на Балканите политика съобразно своите интереси, но са на мнение, че намесата на балканските народи също играе важна роля в случващото се. Не е пропуснато и съперничеството между силите, включително австро-руското като основно в региона (за него вж. Georgiev 2019: 105-128). В тази връзка се предлага да се даде съвместен българо-турски отпор на

Виена по отношение на апетитите ѝ към Босна и Херцеговина (Svobodno slovo 410/05.12.1908).

В теоретичните си забежки младолибералите проследяват още един важен казус – българо-турските търговски отношения. Подобряването им до сключване на митнически съюз е тяхна стара идея, която те отстояват през годините (Georgiev 2011g: 132-144; Georgiev 2014b: 613-632). Сега обтягането на българо-турските отношения във връзка с обявяването на Независимостта плаши привържениците на Тончев, защото след анексията на Босна и Херцеговина Цариград обявява бойкот на австрийските стоки. Освен това те анализират годишния стокооборот между двете страни, като отбелязват, че за периода 1904-1906 г. българският износ е спаднал от 25.6 на 21.3 и 21.7 млн. лв. (сумите са закръглени от мен – б. а., Д. Н.), докато вносът на турски стоки е повишен от 17 на 18 млн. Разликата от около 4-5 млн. лв. във външнотърговския оборот е определена като „нищожна”. Освен това е отбелязано, че България плаща на империята 3.5 млн. лв. годишно за бившата Източна Румелия и още 500 000 като наем за Източните железници, приходът от които възлиза на около 1.5 млн. При това положение, разсъждават тончевистите, дългът реално се изплаща в стоки, които България изнася. Те са на мнение, че ако младотурците възродят държавата си и осъществят условия за промишлено производство, вносът на български стоки ще намалее, което не е в интерес на България (Svobodno slovo 411/11.12.1908; 413/17.12.1908).

Въпреки че не са във властта, тончевистите внимателно наблюдават случващото се в Цариград. Особено ги притеснява тронното слово на султана, в което българският монарх е наречен „валия” на Източна Румелия (Svobodno slovo 412/13.12.1908).

В края на 1908 г. всички политически вестници правят равностойна на случилото се. Акцентът на „Свободно слово” този път пада върху международното положение и по-специално позициите на великите сили. Вестникът оценява дипломатията на Великобритания като „най-смислена”, следвана от Франция, която „умело бди над своите интереси”. За Русия е отбелязано, че „след много лутания” най-после заема определена позиция по българския въпрос, докато подкрепяната от Берлин Австро-Унгария умело преодолява препятствията, създавани пред нея „от малки и големи държави”. Не е пропусната и Италия, за която се споменава, че в търговско отношение започва да се възползва от бойкота на австрийските стоки, наложен от Цариград. Не е пропусната и конкретната обстановка на Балканите. Младолибералите недоволстват, че всички велики сили са престанали да говорят за конференцията, която трябва да реши споровете, докато поразената от земетресението Турция¹³ продължава „да дрънка оръжие”, а Сърбия и Черна гора се държат като обидени деца, които не са получили подаръците си. Българската дипломатия е определена като „чирашка”, довела до

¹³ Вероятно се има предвид Месинското земетресение от 28 декември (н. ст.) 1908 г., с магнитуд 7.1, с епицентър пристанищния град Месина в Южна Италия. То предизвиква цунами, жертвите от което се изчисляват между 100 и 200 хиляди души (83 000 само в град Месина)

– източник:

<[\(https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_\(1908\)\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_(1908))> (status 02.04.2022).

„омагьосан кръг”, излизането от който е неясно (Svobodno slovo 416/31.12.1908). Последното е политизирана оценка на една последователна външна политика.

През януари 1909 г. Виена, която след София също нарушава Берлинския договор, успява да приключи успешно преговорите с Цариград и подписва договор за присъединяване на Босна и Херцеговина срещу компенсация от около 57 милиона франка (Todorova 1960: 143). След този успех великите сили очакват преговорите с България също да приключат скоро. Проблемът идва от обстоятелството, че докато турската страна настоява за 125 млн. лв., правителството в София е съгласно да плати едва 82 млн. Освен това, след приключването на преговорите с Виена, младотурското правителство започва да притиска българското за допълнителни компенсации. Една от тях е ректификация на границата в полза на Цариград, нотата за която е връчена на българското правителство на 14 януари 1909 г. (Markov 1983: 14).

Новите искания карат опонентите на правителството да се раздвижат. Информацията за турското искане явно става известна преди връчването на нотата, защото опозиционните вестници се изказват за размера на компенсацията още в началото на януари. Младолибералите бързат да се включат в обсъждането. Още в първия брой на вестник „Свободно слово” за 1909 г.¹⁴ те сочат, че докато българското правителство е съгласно да даде като компенсация за Източна Румелия 40 млн. лв., Лондон съветва София да удвои тази сума. По същото време вече става ясно, че Виена е договорила като компенсация за Босна и Херцеговина 56 750 000 франка¹⁵.

За да постигнат обективност, тончевистите правят сравнение между австрийската и българската компенсация. Те отчитат, че получената от Австро-Унгария територия е с размери от 51 028 кв. км. и население от 1.74 млн. жители. Разделяйки сумите, получават следния резултат: Цариград приема да получи 1.115 лева (франка – б. а., Д. Н.) компенсация на квадратен километър или 32.65 лв. на човек. Приравнено към Източна Румелия, която има площ от 32 594 кв. км. (заедно с Тъмръш и Кърджали, които според либералите на Д. Тончев са предадени на Османската империя от П. Каравелов) и население от 1.140 млн. жители, излиза, че България следва да плати като компенсация не повече от 37 млн. лв. При това София присъединява област, населена с българи, докато Виена взема земи, населени със славянско население, и в сумата на компенсациите влиза 102 км. железопътна линия, оценена на 20 млн. лв. (Svobodno slovo 417/01.1909). Подтекстът е ясен: с непоследователната си външна политика правителството на демократите ще натовари страната с големи компенсации, които ще легнат на гърба на населението за дълги години. Подобна позиция имат и други опозиционни сили (Narodni prava 4/06.01.1909; Nov vek 1404/04.01.1909), но привържениците на Д. Тончев разширяват атаката. Те сочат, че финансовият министър Иван Салабашев декларира в Народното събрание, че няма да допусне

¹⁴ Броят излиза под № 417 без посочена дата, но преди 10 януари, каквато дата носи брой 418.

¹⁵ По това време френският франк е приблизително равностоеен на българския златен лев – източник:

<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BB%D0%B5%D0%B2> (status 02.04.2022).

„нито грош” (20 стотинки – б. а., Д. Н.) повече от 19 млн. лв. В критиките е включен и Петербург, който според тончевистите съветва българското правителство да плати 6.5 млн. турски лири (147.5 млн. лв.)¹⁶. (Svobodno slovo 418/10.01.1909).

След нотата за ректификация на турското правителство от 14 януари 1909 г. кабинетът на Ал. Малинов мобилизира Осма Тунджанска дивизия, разполагайки я около Харманли, а на 15 януари ген. Паприков връчва нота на представителите на великите сили, в която протестира срещу действията на Цариград (Istoriya na Balgaria 1999: 106). Въпреки това в страната се създава военна психоза. Особено остро реагират народнолибералите и либералите, които недоволстват от факта, че преговорите са пред провал, а положението на българите в Македония се влошава непрекъснато (Nov vek 1407/14.01.1909; Narodni prava 9/14.01.1909; 12/17.01.1909). Младолибералите също са силно притеснени. Те оценяват намеренията на Цариград за ректификация като много „сериозни” и определят случващото се като „провал” на политиката на демократите. Тончевистите нямат притеснения относно качествата на българските войници и офицери, но смятат, че крайната мярка границата да се пази с цели дивизии в крайна сметка ще доведе до гранични сблъсъци и война. В тази връзка се намеква и за „отговорностите”, които поемат министрите, които не могат по друг начин да защитят справедливите български позиции (Svobodno slovo 419/14.01.1909; 421/22.01.1909).

Нагнетеното напрежение кара руската дипломация да се раздвижи. На 17 януари 1909 г. външният министър Александър Изволски прави изгоден за България предложение Русия да опрости 128 млн. лв. от Отоманския военен дълг от 1878 г., Младотурското правителство да се откаже от исканата сума от 125 млн. франка, а България да заплати на Русия 82 млн. лв. Предвидено е те да се изплатят като заем с приблизителен срок от 50 години и лихва 4 % (Markov1983: 14).

Лондон и Париж одобряват предложението. Българското правителство също бърза да се присъедини и за да покаже съпричастност демобилизира 8-ма Тунджанска дивизия. В обръщението си на 27 януари обаче то заявява, че държи преговорите да приключат най-късно до 14 февруари 1909 г. (Todorova 1960: 390-391; Dokumenti 1968: 89-101).

Българската общественост посреща руското предложение с ентузиазъм, но някои политически среди са скептични по отношение на политиката на руското правителство (Narodni prava 16/22.01.1909; 18/24.01.1909). За разлика от привържениците на В. Радославов, младолибералите действат гъвкаво. Те оценяват руското предложение като голяма помощ в труден за България момент. В направения кратък анализ на българо-руските отношения се изказва съжаление, че дипломатическите контакти са били прекъснати заради външни зложелатели (тук индиректно се намеква за Виена – б. а., Д. Н.) и „късогледството” на „някои политици”. Въпреки констатацията, че за скъсването на дипломатическите отношения са направени грешки и „от двете страни” (Svobodno slovo 422/25.01.1909), се забравя бързо, че по време на управлението на Регентството и Стамболовия режим именно Д. Тончев е председател на Третото велико народно

¹⁶ Изчислението вероятно също е завишено умишлено, защото съгласно приложената в бел. 8 от настоящия текст информация турската лира още през 1880 г. е приравнена на 20 лв. Разбира се, курсът през 1909 г. може да е вариал в известна степен.

събрание и министър, а неговите привърженици са измежду личностите, които открито критикуват действията на руската дипломация (Georgiev 2015: 92-117). Това се прави, за да бъдат насочени стрелите на критиката изцяло срещу българското правителство. Демократите са обвинени, че отстъпват от първоначалната си позиция „да не откупуват с пари” (курсивът е на вестника – б. а., Д. Н.) независимостта и сега се налага да се намесва Петербург, за да бъде спасен престижът на българите от „унизителното” положение, в което са ги поставили управляващите (Svobodno slovo 422/25.01.1909).

Съмненията, че руско-турските преговори няма да преминат гладко, скоро стават реалност, защото от Цариград постъпват искания да бъде опростен целият военен дълг към Русия и отмяната на чл. 23 от Берлинския договор. Правителството на Ал. Малинов отхвърля категорично подобна възможност (Markov 1983: 15), но самата информация за усложненията кара опозиционните партии да продължат с критиките. Част от тях умишлено търсят и слаби страни в проектираната финансова операция (Narodni prava 24/31.01.1909; 26/04.02.1909). За разлика от тях привържениците на Тончев са склонни да обвинят за случващото се Цариград и неговия покровител Лондон. Те заявяват, че турската дипломация следва традиционната си политика на протакане. Русия е обявена за държаща „ключа на всеобщия мир”, докато външната политика на Великобритания е представена като ретроградна, намираща се в криза (Svobodno slovo 423/28.01.1909; 424/31.01.1909).

На 8 февруари 1909 г. Фердинанд I посещава Петербург по повод погребението на великия княз Вл. Александрович. Там му отдават почести като на независим владетел, което е коренно различно от престоля му във Виена, където император Франц Йосиф отказва да го приеме, защото трябва да произнесе на глас титлата „величество”. Същевременно в руската столица се водят и преговори между руския и турския министри на външните работи Изволски и Рифат паша за размера на компенсациите (Istoriya na Balgaria 1999: 106).

Тончевистите следят събитията с особено внимание. Още преди пристигането на българския монарх в Русия те отбелязват, че Петербург, Париж и Лондон оказват натиск върху турското правителство в полза на България, защото от първия ден на обявяването ѝ признават българската независимост. На този фон опитите на Турция да протака са обявени за „безсмислена игра” (Svobodno slovo 426/07.02.1909; 427/11.02.1909). От друга страна, присъединяването на Босна и Херцеговина към Австро-Унгария е оценено като етап от придвижването на Германия на изток, което според младолибералите в близкото минало е считано за химера. Те отразяват и факта, че с това се отнема възможността на Сърбия да присъедини населени със свои сънародници територии, което тласка Белград „на опасен път” с активизирането на сръбските претенции за части от Македония (Svobodno slovo 428/18.02.1909).

Анализирайки събитията около нарушаването на Берлинския договор през септември 1908 г., привържениците на Тончев не пропускат да засегнат и голямата европейска политика. Те например изказват мнение, че Австро-Унгария няма да воюва с Русия заради Босна и Херцеговина, защото това би бил, според тях, краят на Хабсбургската империя. Обяснението, което дават, е свързано с обстоятелството, че половината от нейното население е славянско и русофилски настроено (за политическите настроения в Австро-Унгария през периода вж.

Mishev 2007, Mishev 2004), а това би било фатално в една война (Svobodno slovo 434/12.03.1909).

На 3 март 1909 г. е подписано предварително споразумение между Руската и Османската империя. Русия опрощава на Турция военно обезщетение с приблизителен размер от 125 млн. лв. 43 милиона от него са определени за османските държавни имоти в Княжество България и в бившата Източна Румелия. Отделно от това 40 милиона са отделени за Румелийския дълг и още 40 милиона за Източните железници. Железопътната линия Белово – Вакарел е оценена на два милиона. Останалите турски претенции са определени като „по-маловажни“ въпроси и оставени да се уреждат с двустранни преговори между Цариград и София. Най-спорен от тях е въпросът за вакъфските имоти (поставен от великия везир Хилми паша като специално условие за признаване на Независимостта), но не са за пренебрегване и тези за пощите, санитарната администрация, фаровете и пр.

Поради перманентно тежкото финансово състояние на Османската империя повечето от посочените по-горе суми се считат за трудно събираеми. За да получи реални постъпления, Русия отпуска на България заем от 82 млн. лв. с лихва 4.75 % и срок на погасяване 75 години. На 14 март външният министър Ст. Паприков и финансовият Ив. Салабашев заминават за Петербург. Мисията на Ляпчев също приключва и на 17 март той се прибира в София (Markov 1983: 14-16).

Непосредствено след сключването на предварителното споразумение официозът на правителството мълчи относно условията по него¹⁷ (Pryaporets 26/07.03.1909). Затова опозиционната преса посреща вестта за споразумението с подозрения за скрити условия и развива най-разнообразни теории. Либералите на В. Радославов например смятат, че в близкото минало влиянието на Виена е взело превес в България и сега Петербург предприема стъпки за връщането ѝ в своята орбита (Narodni prava 51/07.03.1909; 52/09.03.1909).

От информационното затъмнение недоволстват и младолибералите (Svobodno slovo 432/04.03.1909). Те строят своите теории върху друг елемент от преговорите – цената на Източните железници на българска територия. Възползвайки се от една отпечатана в Париж брошура от 45 страници от Жорж Буске¹⁸, в която е анализирано състоянието и са оценени активите на железниците на българска територия от 1878 до 1908 г., младолибералите атакуват правителството на демократите за лошата сделка. Те припомнят, че правителството на основателя на партията П. Каравелов предлага откупуването на Русе-Варненската железница през 1886 г. за 44 млн. лв. с единствената цел да се отблагодари на Лондон за дипломатическата подкрепа за Съединението. Сега, според тончевистите, кабинетът на Малинов прави същото с Източните железници, но в полза на Русия. Като доказателство се сочат десетки задължения към доставчици и фирми, оставени от турското правителство неплатени и висящи, които ще се поемат от българската държава (Svobodno slovo 435/15.03.1909). Идентична позиция заемат радославистите (Narodni prava 66/26.03.1909). Към това

¹⁷ Едва на 7 март са посочени общите условия, които обществеността отдавна знае, а пресата коментира от месеци.

¹⁸ Европейският представител по българските държавни дългове.

се прибавя и тиражирането на слухове, че в подновения в Цариград преговори българското правителство се е съгласило да даде на Турция допълнителни средства над отпуснатите от Русия 125 милиона (Svobodno slovo 439/04.04.1909).

Една немалка част от тончевистките критики срещу външната политика на управляващите е свързана с предизборната пропаганда в хода на изборната кампания около допълнителните парламентарни избори, обявени за 12 април (въпреки агресивния тон – вж. Svobodno slovo 436/18.03.1909, в тях младолибералите не успяват да прокарат своя кандидатура – вж. Palangurski 2011: 233-234, и така остават отново без представител в Народното събрание).

По време на преговорите в Цариград е извършен преврат, който води до промяна на турското правителство на 30 март 1909 г. Това принуждава Малинов да премине към директен натиск. На 2 април завърналият се в турската столица А. Ляпчев връчва ултиматум. Заплахата действа и новите турски управляващи подписват договора с България още на 6 април. Същия ден става факт и договърът за заем, сключен в Петербург. Българската независимост става юридически факт (Istoriya na Bgaria 1999: 108).

В „Свободно слово” младолибералите отразяват подробно случващото се. Те отбелязват, че правителството си приписва заслуги в момент, когато никой не може да каже какво точно става в турската столица (Svobodno slovo 440/08.04.1909). Последното се прави, за да се внесе нотка на сериозно съмнение по отношение на правилността на правителствената политика. Само ден преди вота по допълнителните избори тончевисткият вестник публикува „Цариградския протокол”, подписан от Рифат паша и Ляпчев (Svobodno slovo 441/11.04.1909). В коментара към статията умишлено се набляга на поетите от българска страна финансови задължения, представени като свръхнатоварване над 82-та млн. лв. по заема¹⁹.

Само 10 дни след подписването на договорите първо Русия (на 7 април), а след нея и останалите велики сили признават българската независимост (Markov 1983: 18). В Цариград започват преговори с Компанията на Източните железници, но те вече не могат да обърнат процеса²⁰ (Markov 1983: 18). Последното се разбира и от ръководството на Младолибералната партия. Въпреки гръмкото заглавие „Още не е свършено”, намерило място на първа страница в партийния официоз (Svobodno slovo 444/26.04.1909), тонът не е достатъчно убедителен. Скоро дори за политическите противници на демократите става ясно, че правителството на Ал. Малинов е постигнало огромен външнополитически успех.

* * *

Извоюването на българската държавна независимост безспорно е едно от най-сериозните успехи на българската външна политика в периода 1878-1944 г. То

¹⁹ Подобна позиция имат радославистите, но те наблягат на капитализираната лихва, която според тях натоварва България със задължения, възлизащи на 300 млн. лв. (Narodni prava 74/08.04.1909).

²⁰ Договорът с Компанията на Източните железници е подписан на 13 юни 1909 г., като общата цена на обезщетението е определена на малко над 2 млн. лв. (Kesyakov 1925: 34 и сл.).

поставя юридически финал на вековните възжеления на българската народност и нация за освобождение и възстановяване на Българското царство. Постигането на Независимостта е част от програмата на Младолибералната партия, както и на всички останали политически сили. Демократите обаче се оказват по-последователни, а и имат историческия късмет да управляват при подходящите условия. Затова в повечето случаи критиката на младолибералите по отношение на правителствената политика е плод на партийната им пропаганда. Те не са така крайни, както либералите и народнолибералите, но в общи линии следват последователно опозиционния тон. Това би следвало да се обясни с невъзможността да получат свое представителство в Народното събрание, виновни за което в техните очи са управляващите.

За разлика от вътрешнополитическите оценки, анализът на международната обстановка, направен от тончевистите, е обективен. Те отчитат положителната роля на Русия в събитията и за разлика от радославистите не атакуват безогледно руските предложения. Посредничеството на Петербург в българо-турските преговори, довело до успешен край начинанието, е посрещнато с благодарност от привържениците на Д. Тончев. Нещо повече: въпреки участието на лидерите си в събитията от края на 80-те и началото на 90-те години те съжаляват за пропуснатия шанс да бъдат възстановени по-рано българо-руските дипломатически отношения.

ЛИТЕРАТУРА

- Aleksandrov 2017:** Aleksandrov, E. *Diplomatsiyata sreshtu svobodata. Balgaria i Velikobritania 1909-1915 g. Veliko Tarnovo: Faber* [Александров, Е. Дипломацията срещу свободата. България и Великобритания 1909-1915 г. Велико Търново: Фабер].
- Angelova, Georgiev 1989:** Angelova, Iv., V. Georgiev. BRSDP (t. s.) i provazglastyavaneto na nezavisimostta na Balgaria prez 1908 g. // *Istoricheski pregled*, kn. 4, s. 47-63 [Ангелова, Ив., Б. Георгиев. БРСДП (т. с.) и провъзгласяването на независимостта на България през 1908 г. // *Исторически преглед*, кн. 4, с. 47-63].
- Berov 1959:** Berov, L. „Iztochnite zheleznitsi” i Balgaria 1873-1908 g. // *Istoricheski pregled*, kn. 1, s. 80-104 [Беров, Л. „Източните железници” и България 1873-1908 г. // *Исторически преглед*, кн. 1, с. 80-104].
- Georgiev 1990:** Georgiev, V. Liberalite radoslavisti i politikata na pravitelstvoto na Stefan Stambolov (1887-1894 g.) po balgarskiya natsionalen vapros. // *Voennoistoricheski sbornik*, № 2 [Георгиев, В. Либералите радослависти и политиката на правителството на Стефан Стамболов (1887-1894 г.) по българския национален въпрос. // *Военноисторически сборник*, № 2].
- Georgiev 1991:** Georgiev, V. Otnoshenieto na liberalite radoslavisti kam politikata na Konstantinstoilovoto pravitelstvo po pomirenieto s Rusia i razreshavaneto na ofitersko-emigrantskiya vapros (1894-1898 g.). // *Voennoistoricheski sbornik*, № 3, s. 15-35 [Георгиев, В. Отношението на либералите радослависти към политиката на Константинстоилово правителство по помирението с Русия и разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос (1894-1898 г.). // *Военноисторически сборник*, № 3, с. 15-35].
- Georgiev 2000:** Georgiev, V. Liberalnata partiya i stopanskata politika na Narodnata partiya (1895-1899 g.). – In: *Problemi na stopanskata istoria*. Sofia: UNSS “Istoriya”, s. 103-118 [Георгиев, В. Либералната партия и стопанската политика на Народната партия (1895-1899 г.). – В: *Проблеми на стопанската история*. София: УНСС „История“, с. 103-118].

- Georgiev 2001:** Georgiev, B. Liberalnata (radoslavistka) partiya v Bulgaria 1886-1899. Sofia: Alinea [Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия в България (1886-1899). София: Алинеа].
- Georgiev 2007:** Georgiev, B. Liberalnata (radoslavistka) partia. Na vlast i v opozitsiya (1899-1908). Sofia: Pleuada [Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899-1908). София: Пляда].
- Georgiev 2010:** Georgiev, B. Mladoliberalnata partiya v Knyazhestvo Bulgaria. Veliko Tarnovo: Ivis [Георгиев, Б. Младолибералната партия в Княжество България. Велико Търново: Ивис].
- Georgiev 2011b:** Georgiev, B. Sazdavane na programata na Tonchevistskata partiya. // Ponyatiya, vremena, promeni. Varna. T. 7, s. 129-150 [Георгиев, Б. Създаване на програмата на Тончевистката партия. // Понятия, времена, промени. Варна. Т. 7, с. 129-150].
- Georgiev 2011g:** Georgiev, B. Borбата na liberalite tonchevisti sreshtu pravitelstvata na Demokraticheskata i Progresivnoliberalnata partiya (1901-1903). – In: Moderniyat istorik 2. Yubileen sbornik v chest na prof. din Andrey Pantev. Izsledvaniya po sluchay 70 godini ot rozhdenieto mu. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, s. 132-144 [Георгиев, Б. Борбата на либералите тончевисти срещу правителствата на Демократическата и Прогресивнолибералната партия (1901-1903). – В: Модерният историк 2. Юбилеен сборник в чест на проф. дин Андрей Пантев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, с. 132-144].
- Georgiev 2011v:** Georgiev, B. Alternativniyat pat na Dimitar Tonchev za razreshavaneto na balgarskiya natsionalen vapros prez parvoto desetiletie na XX vek. – In: Intelektualsite v politikata. Nauchna konferentsia v Nov balgarski universitet. Sofia <http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=19> [Георгиев, Б. Алтернативният път на Димитър Тончев за разрешаването на българския национален въпрос през първото десетилетие на XX век. – В: Интелектуалците в политиката. Научна конференция в Нов български университет. София <http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=19>].
- Georgiev 2011a:** Georgiev, B. Mladoliberalnata partiya i balgarskiya natsionalen vapros (1904-1908). – In: Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d.i.n. Dimitar Ignatovski. Veliko Tarnovo: Faber [Георгиев, Б. Младолибералната партия и българския национален въпрос (1904-1908). – В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Димитър Игнатовски. Велико Търново: Фабер].
- Georgiev 2014b:** Georgiev, B. Mladoliberalnata partiya i balkanskata politika na Vtoroto stambolovistko pravitelstvo. – In: Realia Byzantino-Balcanica. Sbornik v chest na 60-godishninata na profesor Hristo Matanov. Sofia: Tangra-TanNakRa, s. 613-632 [Георгиев, Б. Младолибералната партия и балканската политика на Второто стамболовистко правителство. – В: Realia Byzantino-Balcanica. Сборник в чест на 60-годишнината на професор Христо Матанов. София: Тангра-ТанНакРа, с. 613-632].
- Georgiev 2014a:** Georgiev, B. Vatreshnopoliticheski vazgledi i deynost na Liberalnata (radoslavistka) partiya v Bulgaria (1886-1912 g.). // Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika 23-26 may 2013 g. Sektsiya Istoriya i arheologiya. Podseksiya Nova balgarska istoriya. Sofia [Георгиев, Б. Вътрешнополитически възгледи и дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886-1912 г.). // Трети международен конгрес по българистика 23-26 май 2013 г. Секция История и археология. Подсекция Нова българска история. София].
- Georgiev 2015:** Georgiev, B. Parlamentarnata opozitsiya v Petoto obiknoveno narodno sabranie i vatreshnata politika na Stambolovoto pravitelstvo prez 1887 g. // Bulgaria vav voyna i mir. Istorikii. T. 8. Veliko Tarnovo: Faber, s. 92-117 [Георгиев, Б. Парламентарната опозиция в Петото обикновено народно събрание и

- вътрешната политика на Стамболовото правителство през 1887 г. // България във война и мир. Историкии. Т. 8. Велико Търново: Фабер, с. 92-117].
- Georgiev 2016:** Georgiev, V. Mirazhat za „Velika Bgaria”. Zhivotat i deynostta na d-r V. Radoslavov (1854-1929). Veliko Tarnovo: Ivis [Георгиев, В. Миражът за „Велика България”. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854-1929). Велико Търново: Ивис].
- Georgiev 2019:** Georgiev, V. Liberalnata (radoslavistka) partiya i avstro-ruskoto sapernichestvo na Balkanite 1887-1899 g. – In: Imperii i impersko nasledstvo na Balkanite. Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Lyudmil Spasov. T. II. Novo vreme i savremie. Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, s. 105-128 [Георгиев, В. Либералната (радославистка) партия и австро-руското съперничество на Балканите 1887-1899 г. – В: Империи и имперско наследство на Балканите. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Людмил Спасов. Т. II. Ново време и съвремие. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство, с. 105-128].
- Georgiev 2021:** Georgiev, V. Mirazhat za „Velika Bgaria”. Zhivotat i deynostta na d-r V. Radoslavov (1854-1929). Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie. Veliko Tarnovo: Ivis [Георгиев, В. Миражът за „Велика България”. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854-1929). Второ допълнено и преработено издание. Велико Търново: Ивис].
- Goranov 1986:** Goranov, P. Izvoyuvane nezavisimostta na Bgaria. Veliko Tarnovo: VTU [Горанов, П. Извоюване независимостта на България. Велико Търново: ВТУ].
- Gotsev 1983:** Gotsev, D. Ideyata za avtonomiya kato taktika v programite na natsionalnoosvoboditelnoto dvizhenie v Makedonia i Odrinsko 1893-1941. Sofia: BAN [Гоцев, Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893-1941. София: БАН].
- Istoriya na Bgaria 1999:** Istoriya na Bgaria. T. 8. Sofia: BAN [История на България. Т. 8. София: БАН].
- Kesyakov 1925:** Kesyakov, V. Prinost kam diplomaticheskata istoriya na Bgaria 1878-1925. T. I. Sofia: Pechatnitsa „Rodopi” [Кесяков, В. Принос към дипломатическата история на България 1878-1925. Т. I. София: Печатница „Родопи“].
- Krachunov 1931:** Krachunov, K. Vanshnata politika na Bgaria (Kabinetat Malinov 1908-1911). Sofia: Pechatnitsa „Tipograf” [Крачунов, К. Външната политика на България (Кабинетът Малинов 1908-1911). София: Печатница „Типограф“].
- Malinov 1938:** Malinov, Al. Stranichki ot nashata nova politicheska istoriya. Sofia: Hristo Botev [Малинов, Ал. Странички от нашата нова политическа история. София: Христо Ботев].
- Manafova 1979:** Manafova, R. Prosvetnata politika na demokratichestkoto pravitelstvo (1908-1911). // Izvestiya na Instituta za istoriya. T. 24, Sofia [Манафова, Р. Просветната политика на демократическото правителство (1908-1911). // Известия на Института за история. Т. 24, София].
- Marinova 1975:** Marinova, M. Balgarskite marksisti v zashtita na natsionalnata nezavisimost 1900-1912 g. Sofia [Маринова, М. Българските марксисти в защита на националната независимост 1900-1912 г. София].
- Markov 1983:** Markov, G. Obyavyavane i priznavane nezavisimostta na Bgaria prez 1908-1909 g. // Voennioistoricheski sbornik, N 5, s. 3-19 [Марков, Г. Обявяване и признаване независимостта на България през 1908-1909 г. // Военноисторически сборник, № 5, с. 3-19].
- Martinenko 1958:** Martinenko, A. K. Pozitsii Rossii v svyazi s provozglasheniem nezavisimosti Bolgarii v 1908 g. – In: Iz istorii rusko-bolgarskih otnoshenii. Moskva: Izd-vo Akad. nauk SSSR, s. 3-112 [Мартиненко, А. К. Позиции России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. – In: Из истории русско-болгарских отношений. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, с. 3-112 [Мартиненко, А. К. Позиции России в связи с

- провозглашением независимости България в 1908 г. – В: Из истории русско-българских отношений. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, с. 3-112].
- Martinenko 1965:** Martinenko, A. K. Russko-bolgarskie otnosheniya ot provozglasheniya nezavisimosti Bolgarii do nachalo Balkanskoy voyny i russko-germanskie otnosheniya nakanune Bosnenskogo krizisa 1908-1909 god. // Vestnik Moskovskogo universiteta 1908-1909 godov. Istoriya, № 3, № 34, № 51 [Мартиненко, А. К. Русско-българские отношения от провозглашения независимости Болгарии до начало Балканской войны и русско-германские отношения накануне Босненского кризиса 1908-1909 год. // Вестник Московского университета 1908-1909 годов. История, № 3, № 34, № 51].
- Milyukov 1916:** Milyukov, P. Balkanskiy krizis i politika Izvolyskogo. Sankt Peterburg [Милоков, П. Балканский кризис и политика Извольского. Санкт Петербург].
- Mishev 2004:** Mishev, R. Balgaria vav vanshnata politika na Avstro-Ungaria 1898-1912 g. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Мишев, Р. България във външната политика на Австро-Унгария 1898-1912 г. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Mishev 2007:** Mishev, R. Balkanskata politika na Avstro-Ungaria 1867-1914 g. Sbornik statii. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Мишев, Р. Балканската политика на Австро-Унгария 1867-1914 г. Сборник статии. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Mitev 1982:** Mitev, Y. Izzemvane na iztochnite zheleznitsi i obyavyavane nezavisimostta na Balgaria prez 1908 g. // Izvestiya. Priturka kam Voennioistoricheski sbornik. T. 33, s. 120-136 [Митев, Й. Изземване на източните железници и обявяване независимостта на България през 1908 г. // Известия. Притурка към Военноисторически сборник. Т. 33, с. 120-136].
- Mushanov 2017:** Mushanov, N. Dnevnik. Spomeni. Avtobiografiya (sast. Kiselkova, N.). Sofia: Iztok – Zapad [Мушанов, Н. Дневник. Спомени. Автобиография (съст. Киселкова, Н.). София: Изток – Запад].
- Nezavisimostta 2008:** Nezavisimostta ot 1908 g. v balgarskiya periodichen печат: sbornik dokumenti (sast. Kumanov, M.). Sofia: Gutenberg [Независимостта от 1908 г. в българския периодичен печат: сборник документи (съст. Куманов, М.). София: Гутенберг].
- Palangurski 2011:** Palangurski, M. Po balgarskite parlamentarni izbori 1894-1913 g. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Палангурски, М. По българските парламентарни избори 1894-1913 г. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Palangurski 2021:** Palangurski, M. Firmilianoviyat vapros. Duhovната bitka za „vratata” na Makedonia (1897-1902 g.). Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Палангурски, М. Фирмилиановият въпрос. Духовната битка за „вратата” на Македония (1897-1902 г.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Peshev 1993:** Peshev, P. Istoricheskite sabitiya i deyateli ot navecherieto na Osvobozhdenieto ni do dnes. S belezhki za zhivota mi. Chuto, vidyano, prezhiviyano. Sofia: BAN [Пешев, П. Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чуто, видяно, преживяно. София: БАН].
- Piperov 1909:** Piperov, N. Finansovite i targovski otnosheniya na Balgaria i Turtsia. Sofia [Пиперов, Н. Финансовите и търговски отношения на България и Турция. София].
- Popov 1974:** Popov, R. Avstro-Ungaria i reformite v Evropeyska Turtsia 1903-1908. Sofia: BAN [Попов, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. София: БАН].
- Popov 1984:** Popov, R. Balkanskata politika na Balgaria 1894-1898. Sofia: BAN [Попов, Р. Балканската политика на България 1894-1898. София: БАН].

- Popov 1985:** Popov, R. *Bulgaria i Rusia. Politicheski otnosheniya 1894-1898*. Sofia: Otechestven front [Попов, Р. България и Русия. Политически отношения 1894-1898. София: Отечествовен фронт].
- Popov 1993:** Popov, R. *Bulgaria na krastopat. Regentstvoto (1886-1887)*. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski" [Попов, Р. България на кръстопът. Регентството (1886-1887). София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Salabashev 1943:** Salabashev, Iv. *Spomeni*. Sofia: Pechatnitsa Knipegraf [Салабашев, Ив. Спомени. София: Печатница Книпеграф].
- Sazdov 2008:** Sazdov, D. *Sotsialnata politika v zakonodatelstvoto na demokratichna Bulgaria (1880-1912 g.)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Stopanstvo“ [Саздов, Д. Социалната политика в законодателството на демократична България (1880-1912 г.). София: Университетско издателство „Стопанство“].
- Sazdov 2017:** Sazdov, D. *Misiyata na Ferdinand v Bulgaria*. Sofia: Izdatelski kompleks UNSS [Саздов, Д. Мисията на Фердинанд в България. София: Издателски комплекс УНСС].
- Statelova 1977:** Statelova, E. *Diplomatsiyata na Knyazhestvo Bulgaria*. Sofia: BAN [Стателова, Е. Дипломацията на Княжество България. София: БАН].
- Statelova 1994:** Statelova, E. *Balgarskata diplomatsiya v zashita na nezavisimostta (1908-1909 g.) // Voennoistoricheski sbornik, № 1, s. 21-43* [Стателова, Е. Българската дипломация в защита на независимостта (1908-1909 г.) // Военноисторически сборник, № 1, с. 21-43].
- Statelova, Grancharov 1999:** Statelova, E., St. Grancharov. *Istoriya na nova Bulgaria 1878-1944. T. III. Sofia: Anubis* [Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на нова България 1878-1944. Т. III. София: Анубис].
- Statelova, Todorova, Sharova, Popov, Pantev 1974:** Statelova, E., Ts. Todorova, K. Sharova, R. Popov, A. Pantev. *Vanshnata politika na Bulgaria i opozitsionnite partii (1900-1914). // III. T. 23. Sofia* [Стателова, Е., Ц. Тодорова, К. Шарова, Р. Попов, А. Пантев. Външната политика на България и опозиционните партии (1900-1914). // III. Т. 23. София].
- Stefanov 1972:** Stefanov, Hr. *Balgarskata radikal-demokraticheska partiya i natsionalniya vopros na Balkanite do voynite. – In: Parvi kongres na VID. Sofia, s. 591-597* [Стефанов, Хр. Българската радикал-демократическа партия и националният въпрос на Балканите до войните. – В: Първи конгрес на БИД. София, с. 591-597].
- Stefanov 1984:** Stefanov, Hr. *Balgarskata radikalna partiya 1906-1949. Sofia: Nauka i izkustvo* [Стефанов, Хр. Българската радикална партия 1906-1949. София: Наука и изкуство].
- Todorov 2018:** Todorov, T. *St. Nikola Mushanov – zhivot i obshtestvena deynost. Veliko Tarnovo: Ivis* [Тодоров, Т. Ст. Никола Мушанов – живот и обществена дейност. Велико Търново: Ивис].
- Todorova 1960:** Todorova, Ts. *Obyavyavane nezavisimostta na Bulgaria i politikata na imperialisticheskite sili. Sofia: BAN* [Тодорова, Ц. Обявяване независимостта на България и политиката на империалистическите сили. София: БАН].
- Todorova 1971:** Todorova, Ts. *Diplomaticheska istoriya na vanshnite zaemi na Bulgaria 1888-1912 g. Sofia: Nauka i izkustvo* [Тодорова, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888-1912 г. София: Наука и изкуство].
- Todorova 1978:** Todorova, Ts. *BRS DP (t. s.), BRS DP (ob.) i BZNS po vanshnata politika na balgarskite burzhoazni pravitelstva 1908-1912 g. // Izsledvaniya po balgarska istoriya. T. III. Vanshnata politika na Bulgaria 1878-1944. Sofia: BAN, s. 186-234* [Тодорова, Ц. БРСДП (т. с.), БРСДП (об.) и БЗНС по външната политика на българските буржоазни правителства 1908-1912 г. // Изследвания по българска история. Т. III. Външната политика на България 1878-1944. София: БАН, с. 186-234].

Velchev 1922: Velchev, V. Prinost kam novata ni politicheska istoriya. Stambolov i Ferdinand. Diktatorskiyat rezhim i borbata protiv nego. Sofia: Gutenberg [Велчев, В. Принос към новата ни политическа история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. София: Гутенберг].

Vlahov 1977: Vlahov, T. Kriza v balgaro-turskite otnosheniya 1895-1908 g. Sofia: BAN [Влахов, Т. Криза в българо-турските отношения 1895-1908 г. София: БАН].

ИЗТОЧНИЦИ

Dokumenti 1968: Dokumenti po obyavyavane nezavisimostta na Bulgaria 1908 godina. Iz tauniya kabinet na knyaz Ferdinand (sast. Stelova, E., Ts. Todorova). Sofia [Документи по обявяване независимостта на България 1908 година. Из тайния кабинет на княз Фердинанд (съст. Стелова, Е., Ц. Тодорова). София].

Narodni prava/ в. „Народни права“ – 1908 г.

Prugoporets/ в. „Пряпорец“ – 1908 г.

Stenografski dnevnitsi 1908: Stenografski dnevnitsi na Chetirnadasetoto obiknoveno narodno sabranie. Parva izvanredna sesiya. Kn. I. Sofia [Стенографски дневници на Четиринадесетото обикновено народно събрание. Първа извънредна сесия. Кн. I. София].

Stenografski dnevnitsi 1909: Stenografski dnevnitsi na Chetirnadasetoto obiknoveno narodno sabranie. Parva redovna sesiya. Kn. I. Sofia [Стенографски дневници на Четиринадесетото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия. Кн. I. София].

Svobodno slovo/ в. „Свободно слово“ – 1908 г., 1909 г.

TsDA/ Централен държавен архив